www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308-2140

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

Sponsored by IBU

Soğanlı Vadisi'nde Gömüler: Yapıların Yaşamı*

Burials in the Soğanlı Valley: The Life of the Monuments

H. Ceylan Karaca**

Abstract: The article intends to dwell on some of the churches and complexes in the Soğanlı Valley, to focus on their locations in the settlement and the burials in or around them, with the aim of making suggestions on their usage and in which way they expanded within a certain time period. The monuments mentioned in the article are the churches 26, 27 and 27a, the Complex of St. Barbara, the churches 29, 30, 31 and 32, Yılanlı Chapel, two churches of the Complex of Karabaş, the churches 1 and 2, the churches of the Kubbeli Complex, and the six burial cones to the east of the Geyikli Monastery. Some of the churches without direct attachment to any of the complexes and which had intensive or limited burials do not bear wall paintings or inscriptions to date or compare them. Still, it should not be completely ruled out that such churches had organic and liturgical connections with religious and domestic complexes. At the end of the study, it seems reasonable to suggest that the valley housed churches primarily carved out to house the burial of a family member, which later developed both into a cemetery and a family church of a domestic complex; churches expanded around a solemn figure, where his/her grave ensured the church and its religious community to carry on its presence; churches expanded around an ascetic or a simple villager, which turned into a complex used by the villagers and for their burials.

Structured Abstract: As a rural settlement, the Soğanlı Valley not only housed a large village at its centre but also had three monastic complexes, two domestic complexes, six churches for the usage of the villagers and twenty-one individual churches without a physical connection to any of the complexes. The article does not aim to cover all of these churches and complexes, but it intends to reveal and answer some of the questions about their usage by focusing on the burials in or around them. The present research touches upon the monuments on the two branches of the valley that continue to west and northwest, including the churches 26, 27 and 27a, the Complex of St. Barbara, the churches 29, 30, 31 and 32, Yılanlı Chapel, two churches of the Complex of Karabaş, the churches 1 and 2, the churches of the Kubbeli Complex, and the six burial cones and burial churches to the east of the Geyikli Monastery.

Yılanlı Chapel on the southern slope of the western branch is one of the churches without a physical connection to a complex. As a practice found in the chapel, the incorporation of an *arcosolium* on the west part of the south wall of a single-aisled interior evokes the similar application in the south church of the

* Bu makale 2019'da Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. M. Sacit Pekak danışmanlığında tamamladığım *Soğanlı Vadisi Örneğinde Kappadokia Bölgesinde Güçlüler ve Aristokratlar* başlıklı doktora tezinden türetilmiştir. Tez çalışmasını yurt dışı araştırma bursu (2017 yılı 2214-A/2. dönem) ile destekleyen TÜBİTAK'a teşekkür ederim.

** Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of History of Art.

ORCID 0000-0001-6908-7640

ceylikaraca@gmail.com

Cite as/ Atıf: Karaca, H.C.. (2021). Soğanlı Vadisi'nde gömüler: Yapıların yaşamı. *Turkish Studies*, 16(7), 237-248.

<https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.54226>

Received/Geliş: 16 November/Kasım 2021

Accepted/Kabul: 27 December/Aralık 2021

Published/Yayın: 31 December/Aralık 2021

Checked by plagiarism software

CC BY-NC 4.0

Complex of St. Barbara. From the very beginning, the single-aisled south church of the complex was cut to house the burial of a child; the primary aim of the secondary openings in the same church that destroyed the wall paintings from the 11th century was to create additional room for the burials of the further members of the same family, which turned the whole complex nearly into a kind of cemetery. Densd with pavement burials and *arkosolia*, Church 1 and 2 to the northeast and northwest of the complex might have been a part of the same cemetery expanded around it. Likewise, on the eastern slope of the northwestern branch, four more unpainted individual churches –29, 30, 31 and 32 – contain the two modes of burials in their *naoi*, porches and on the exteriors of the cones they were cut into. Contrary to these four churches, three other indivual churches – 26, 27 and 27a – bear a limited number of burials. Not only that they are devoid of wall paintings but also that they are outside the physical borders of a complex make it difficult to understand their usage in the village. However, such a deprivation should not mean that they did not have organic, organizational and liturgical interrelations with the monasteries, domestic complexes or the village in general. The rarity of burial in the Church 27a reveal questions especially when its location in the valley is taken into consideration. It is to the immediate south of the Kubbeli Complex which was apparently a complex of at least five churches opened to the use and burials of the village inhabitants, and which was expanded around an ascetic or a simple villager. For that reason, it seems interesting that the dense burial in and around the churches of the Kubbeli Complex did not advance to the Church 27a as well. Six cones to the east of the Geyikli Monastery and near the valley base appear completely dedicated to burial. Although the Kubbeli Complex and the six cones look similar with their architectural setting and the density of burials, the main difference between them is still apparent in the dimensions of their churches. The Kubbeli Complex seems like a church ensemble in which a much more greater congregation could have gathered within, whereas the two little churches of the six cones appear suitable for a limited number of a congregation and were mostly used for burial and commemoration. The two southernmost churches of the Complex of Karabaş (a monastery or a mansion of a landlord in its later life) was primarily a kind of a monastic setting used by four monks in the late 9th-early 10th century. The huge and deep *arcosolium* in the common portico of the two churches must have housed the burial of a person prominent and important in the eyes of the congregation. Although the original motivation of the Kubbeli Complex and the two churches of the Complex of Karabaş look similar, the two foundations must have continued their lives in different directions.

Arcosolia and pavement burials are two of the main modes of burials found in different regions of the Byzantine Empire. Likewise, the Cappadocian churches bear them in their *naoi*, narthexes, porticoes, burial chambers and *parekklesia*. Through the examples we handled in the research, we tried to look into the burial practices in a Byzantine settlement, to understand whether and in which way these practices affected the development of the monuments they were cut into. By doing this, we deal with the formations conspicious by the density of the burials in and around them, and most importantly, we dwell on whose inner and outer burials let us comment on their usage in the village.

It should not be ruled out that the churches without physical connection to any of the complexes most probably possessed spiritual links to domestic and monastic complexes. It must have been this very link which brought along the burials within.

In the article we could make suggestions on the meaning and usage of some of the churches, and of some of the burials within the complexes. Coexistent in the Soğanlı Valley are: the churches to house the burial of a family member, which later developed into both a cemetery and a family church of a domestic complex; the churches expanded around a solemn figure, where his/her grave ensured the church, its precinct and its religious community to carry on its presence; churches expanded around an ascetic or a simple villager, which turned into a complex used by the villagers and for their burials.

Keywords: Byzantine art, Byzantine Cappadocia, Soğanlı Valley, burials, burial complexes, monastic complexes, domestic complexes

Öz: Bu çalışma, Soğanlı Vadisi’ndeki bazı kayaya oyma kilise ve yapı topluluklarını ele almayı, bu yapıların içlerinde ve yakın çevrelerindeki gömüler ile vadi içindeki konumlarına dayanarak, hangi biçimde geliştiklerine ilişkin öneri getirmeyi hedeflemektedir. Bu amaçla ele alınan yapılar, 26, 27 ve 27a no.lu kiliseler, Azize Barbara kompleksi, 29, 30, 31 ve 32 no.lu kiliseler, Yılanlı Şapel, 1 ve 2 no.lu kiliseler, Karabaş kompleksinin iki kilisesi, Kubbeli kilise kompleksi, ve Geyikli Manastırı’nın doğusundaki kaya kütleleridir. Bir dini veya domestik yapı topluluğu ile fiziksel bağlantısı olmayan, gömü yoğunluğuna sahip

veya az sayıda gömüyle sınırlı kalmış bazı kiliselerde, karşılaştırma malzemesi sağlayacak resim programına veya tarihlemeye yarayacak yazıta rastlanmaz. Yine de bu kiliselerin, vadideki dini ve domestik yapı topluluklarıyla liturjik ve yapısal bağa sahip olabilecekleri unutulmamalıdır. Başta sözü edilen yapıların ele alınması sonucunda Soğanlı Vadisi'nin şu tipte kilise ve yapı topluluklarına sahip olduğu önerilebilir: Bir aile üyesinin mezarını barındırma gibi bir amaçla başlayan, sonrasında hem bir mezarlık olarak genişleyen hem de aile kilisesi olarak kullanılan kiliseler; önemli bir dini figür etrafında gelişen, ve dini topluluğun varlığını sürdürmesinde böyle bir figürün gömüldüğü noktanın etkin olduğu kiliseler; bir asetik veya yalnızca bir köylü etrafında genişleyen, köy nüfusunun kullanımına açılmış ve köylülerin de gömüldüğü kiliseler. Çalışmanın sonunda görüldüğü gibi, vadideki gömüler, içlerinde bulundukları kilise ve yapı topluluklarının ortaya çıkış nedenlerine ve nasıl ilerlediklerine ilişkin yorum yapabilmemizi sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bizans sanatları, Bizans Kappadokia'sı, Soğanlı Vadisi, gömü, gömü kompleksi, manastır kompleksi, domestik kompleksler

Giriş

Yeşilhisar Kyzistra Kalesi'nden batıya, Soğanlı Vadisi'ne ilerleyen Walter Hamilton, 19. yüzyılın ilk yarısında, yaklaşık 10 kilometrelik yürüyüşü sırasında, “her adımda daha çok su barındıran zengin bir vadi” ile karşılaşır (Hamilton, 1842, 2. cilt, s. 286). Bugün Soğanlı Açık Hava Müzesi sınırları içerisinde, batı ve kuzeybatıya ilerleyen iki kolu bulunan vadi, bu yürüyüşün ulaştığı son noktadır. Sözü edilen 10 kilometrelik alan çok sayıda kilise ve yapı topluluğuna sahip olsa da bu çalışma daha çok müze sınırları içerisindeki yapıları kapsayacaktır (Resim 1).

Merkezinde geniş bir köy yerleşimi bulunan bu alan üç manastır kompleksi, iki domestik kompleks, köylünün kullanımına ait altı kilise, bir gömü kompleksi ve bunlarla fiziksel bir bağlantısı olmayan yirmi bir kilise barındırır. Vadi üzerine yapılmış olan çalışmaların çoğu, görece daha iyi durumda olan bazı duvar resimlerinin üslup ve ikonografisini çözümlemeye yöneliktir¹. Bu çalışma ise tüm yapı ve yapı topluluklarını incelemeyi hedeflememekte, bulundukları konuma ve özellikle içlerindeki gömülere dayanarak, yapı topluluklarının kullanımı ve gelişimi ile ilgili bazı soruları açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla Yılanlı Şapel, 1 ve 2 no.lu kiliseler, 26, 27 ve 27a no.lu kiliseler, Azize Barbara kompleksi, Karabaş kompleksinin iki kilisesi, 29, 30, 31 ve 32 no.lu kiliseler, Geyikli Manastırı'nın doğusundaki kaya kütleleri ve Kubbeli kilise kompleksi ele alınmıştır. İçlerinde ve oyuldukları kaya kütlelerinin cephelerinde gömülerin yoğun olarak görüldüğü bu kilise ve yapı topluluklarının, kullanım amaçlarının ve vadi içerisinde bulundukları konumun irdelenmesi de hedeflenmiştir. Böylece vadide farklı kullanım amaçlarına sahip yapı topluluklarının da varlığı görülecek, gömü pratikleriyle birlikte sosyal yapı anlaşılmasına çalışılacaktır.

Bizans İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde de rastlanan gömü tiplerinden olan *arkosolia* ve zemin mezarlarına, Kappadokia bölgesinde de kiliselerin giriş mekanları, narteksleri, naosları ile mezar odaları ve *parakklesi*ada sıkça rastlanır (Teteriatnikov, 1996, ss. 166-167; Weißbrod, 2003, s. 10-12)². Vadinin batı kolunda güney yamaçtaki Yılanlı Şapel, herhangi bir kompleksle fiziksel bağlantısı olmayan kiliselerdendir. Yapı, Çorağan Karakaya (2010, s. 124-135) tarafından İkonoklasmos dönemine (726-843), Ousterhout (2017, s. 265) tarafından ise geç 10.-erken 11. yüzyıla tarihlenir³. Beşik tonoz örtülü tek nef, doğuda apsis ile sonlanır. Giriş mekanındaki zemin mezarlarının yanı sıra, naosun güney ve kuzey duvarlarına, eksenin batısında birer *arkosolium* oyulmuştur (Resim 2). *Arkosolianın* ve *prothesis* nişinin yakınlarında okunan Mezmur alıntıları

¹ Bu çalışmalardan bazıları Jerphanion, 1925-1942; Restle, 1969; Rodley, 1985; Jolivet-Lévy ve Lemaigre Demesnil, 2015'tir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için yazarın doktora tezine bakılabilir (Karaca, 2019, özellikle s. 146-250).

² Özellikle Bizans Anadolu'sunda “gömü arkeolojisi” üzerine karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Ivison, 2017, s. 160-175.

³ Araştırmacılar ilk kiliseye ‘Yılanlı Şapel’ biçiminde değinirken, diğer araştırmacı yapıyı ‘Mezarlık Kilisesi’ olarak adlandırır.

yapının gömü işlevine uygundur (Ousterhout, 2017, s. 265). Yılanlı Şapel’de yoğun biçimde görülen zikzaklar, geometrik ve çizgisel motifler ile aşı boyasıyla yapılmış, iki boyutlu insan ve hayvan çizimleri, bölge kiliselerinin İkonoklasmos dönemine tarihlenmeleri için yeterli veriyi oluşturmaz. Bu nedenle yapının, vadinin ‘tarihlenebilen’ en erken kayaya oyma kilisesi olarak kabul edilmesine gerek yoktur; ileride değinilecek olan Karabaş kompleksi 4 no.lu kilise veya Kubbeli kiliseler, Yılanlı Şapel’e oranla daha kesin birer ‘ilk örnek’ oluştururlar.

Resim 1: Soğanlı Vadisi, batı kol. (fotoğraf: yazar)

Resim 2: Yılanlı Şapel, güney ve kuzey duvardaki *arkosolia* (fotoğraf: yazar)

Bununla birlikte, Yılanlı Şapel’de görüldüğü gibi, tek neften oluşan bir naosta, güney duvarın batı bölümüne *arkosolium* yerleştirilmesi, Azize Barbara kompleksinin güney kilisesini akla getirmektedir (Resim 3). Doğuda apsis ile sonlanan, beşik tonoz örtülü tek nefin, bir çocuğun mezarını barındırması için oyulmuş olduğu düşünülür (Rodley, 1985, s. 206; Hennessy, 2013, s. 222). Küçük boyutlu *arkosoliumu*, güney kilise duvar resimleriyle aynı sıva tabakası üzerindeki

kırmızı kontur çevreler; bu nedenle *arkosolium*un duvar resimleriyle aynı döneme ait olduğu ve resim programıyla ilişkisinin göz ardı edilmemesi gerektiği anlaşılır. Sahnelerden Deesis, İsa'nın Doğumu, Anastasis ve Yedi Uyurlar, resim programının oluşturulması sırasında veya öncesinde çocuğun 'çok hasta' veya 'zaten ölü' olduğunu düşündürmektedir⁴. Naos giriş kapısının üzerindeki silmede okunan bani yazıtı, yapının *domestikos* görev unvanına sahip Basileios'un başlığıyla boyandığını söyler; yazıttaki imparator isimleri ile yıl ve indiksiyon, duvar resimlerinin yapımını 1006-1021 yıllarına indirgemektedir⁵. Bu nedenle, sözü edilen yıllar arasında vadide asker bir baninin ve hanesinin yerleşik olduğu, Basileios'un kiliseyi boyatmadaki motivasyonunun kızının, oğlunun veya hanesine mensup başka bir çocuğun hastalığı veya ölümü olduğu söylenebilir. Kompleksin azize Barbara'ya adanan güney kilisesi ve buna paralel uzanan resimsiz kuzey kilise, mimari planları, örtü sistemleri ve batılarındaki haç planlı giriş mekanları ile benzerdir. İki kilisenin de kendine ait girişinin bulunması, farklı amaçlarla ve bazen birbirlerinden bağımsız şekilde kullanılmalarının hedeflendiğini gösterir. Bununla birlikte, güney kilisenin kuzey duvarının kısmen yıkılması ile iki kilise arasında düzensiz bir bağlantı kurulmuştur. Kuzey ve güney kiliselerin oyulması arasındaki zaman farkının fazla olduğunu ve hatta farklı dönemlerde oyulmuş olduklarını düşünmek için neden yoktur. Ancak, güney kilisenin duvar resimlerine zarar vermiş olması nedeniyle, naoslar arasında bağlantı sağlayan düzensiz açıklık sonradan oluşturulmuştur. Böyle bir açıklığın sebebinin, kompleksin *domestikos* Basileios ve ailesinin mezarlığı biçiminde genişlemesi olduğunu düşünmekteyiz (Karaca, 2019, s. 263-264). İki naosu bağlayan açıklığın zemininde bir zemin mezarı görülür. Güney kilisede, küçük *arkosolium*la aynı duvarda doğu bölümdeki büyük *arkosolium*, duvardaki Deesis sahnesine zarar vererek sonraki bir dönemde açılmıştır. Aynı kilisenin apsisinin arkasında, kaya kütesinin diğer cephesinde kendine ait özgün bir girişi olan, yedi yetişkin ve iki çocuğa ait zemin mezarları barındıran bir gömü mekanı vardır. 20. yüzyılın başlarında Jerphanion, apsis doğu duvarında eksende, küçük bir üçlü pencere açıklığını fotoğraflamıştır (Jerphanion, 1925-1942, levha 191/3). Bugün apsisin doğu duvarı neredeyse tamamen yıkık olduğundan pencereye ait izler görülmez, ancak Jerphanion, pencerenin duvar resimlerinin bazı ayrıntılara zarar verdiğini zaten not etmiştir; dolayısıyla bu pencere de güney kilisenin resimlenmesinden sonra açılmış olmalıdır. Sonuç olarak, tüm bu açıklıklar – iki naosu birbirine bağlayan açıklık, Deesis sahnesini bozarak oluşturulan büyük *arkosolium* ve apsis duvarındaki küçük pencere – duvar resimlerinin zarar görmesini gerektirmiştir ve asıl amaçları gömüdür. İlk bir çocuğun gömü kilisesi olarak oluşturulan, düzenli anımların gerçekleştirileceği bir dini mekan olarak başlayan yapı, bir mezarlık olarak genişlemiştir. Basileios ve hanesinin bani olarak etkinliği göz önüne alındığında bu, olasılıkla aynı haneye mensup kişilerin gömülmesi ve anılması için ek mekan aranmasının sonucudur. Ayrıca, Basileios'un sadece kilisenin oyulması ve resimlenmesine değil, çocuğun düzenli olarak anılmasına yönelik ayinleri de yürütecek bir keşiş grubuna bani olması gerektiği de düşünülürse mezarlar bu keşiş grubuna da ait olabilir. Bir gömü kompleksi olarak Azize Barbara, Basileios ve hanesi tarafından da düzenli olarak kullanılmış olmalıdır. Kompleksin kuzeydoğusunda, kendine ait bir kilisesi bulunmayan domestik kompleksin, imparatorluk tarafından görevlendirilip köye yerleştirilen askere – *domestikos* Basileios'a – ait olduğu önerilebilir. Açık bir avlu etrafında düzenlenmiş Soğanlı Han vadideki bir diğer domestik komplekstir; öncekinin aksine, kompleksi doğuda ve batıda sınırlandıran birer kiliseye sahiptir. Dört destekli kapalı yunan haçı planlı, resimsiz doğu kilise üç apsislidir, naosun önünde dikdörtgen planlı giriş mekanı bulunur. Yapıda, zemin mezarı, *arkosolium* ve *lokulus* tipinde üç gömü seçilebilir. Batı kilisenin birbirine paralel uzanan kuzey ve güney nefleri, üçlü kemer açıklığıyla birbirinden ayrılır; ikisi de birer apsisle sonlanır. Neflerde, *arkosolium*, zemin mezarı ve *lokulus* tipinde on dört gömü fark edilir (Resim 4). Batıdaki diğer domestik kompleksin aksine Soğanlı

⁴ Grishin (1989, s. 45-46), Yedi Uyurlar tasvirlerinin, aslında baninin ölmüş olan akrabalarını betimlediğini önerir.

⁵ Bugün kötü durumdaki yazıtı okuyabilen araştırmacılar, baninin görev unvanını farklı biçimlerde tamamlar. Yazıt için bkz. Rott, 1908, s. 146; Grégoire, 1909, s. 103; Jerphanion, 1925-1942, 2. cilt, s. 311. Baninin *thema domestikosu* olduğunu düşünmekteyiz, başka bir yayında bu düşüncemiz üzerinde daha ayrıntılı durulacaktır.

Han, gömü kilisesi ile birlikte domestik komplekste yaşayan ailenin düzenli olarak kullanacağı kiliseye de sahiptir (Karaca, 2019, s. 264-266)⁶.

Resim 3: Azize Barbara Kompleksi güney kilisesi, kuzey duvardaki *arkosolia* (fotoğraf: yazar)

Resim 4: Soğanlı Han, batı kilise, zeminde ve duvarlardaki gömüler (fotoğraf: yazar)

Azize Barbara kompleksinin kuzeydoğu ve kuzeybatısında, naosları ve oyuldukları kayaların cepheleri çok sayıda zemin mezarı ve *arkosolia* barındıran iki kilise daha, kompleks etrafında gelişen mezarlığın parçası olabilir⁷. 1 no.lu kilise kareye yakın dikdörtgen planlı tek mekandan oluşur. Beşik tonoz örtülü naos, doğuda tek apsis ile sonlanır. 2 no.lu kilise birbirine paralel iki neften oluşur (Resim 5). Beşik tonoz örtülü neflerden güneydekinin apsisi bugün yıkıktır. İki nef bugün yerinde olmayan tek sütunun taşıdığı ikili kemer açıklığı ile birbirinden ayrılır. Batıda, beşik tonoz örtülü giriş mekanı, yalnızca kuzey nefe ulaşımı sağlar. İki kilisede ve oyuldukları kayaların cephelerinde yaklaşık on mezar seçilebilir.

⁶ Bölgede genel olarak 10.-11. yüzyıllara tarihlenen avlulu komplekslerin toprak sahibi sınıfa ait konutlar olduklarına ilişkin tartışmalar için özellikle bkz. Mathews, Christine & Mathews, 1997; Kalas, 2000; Öztürk, 2012; Öztürk, 2014. Soğanlı Han'ın, karşı yamaçtaki Geyikli Manastırı ile sahip olduğu görsel ilişki nedeniyle, manastırın kurucusu Ioannes Skepides'in konutu olduğu önerilmektedir (Ousterhout, 2000, s. 89-91; Ousterhout, 2017, s. 300).

⁷ Jolivet-Lévy ve Lemaigre Demesnil (2015, 1. cilt, s. 271) kuzeydoğudaki kiliseyi 1 no.lu kilise, kuzeybatıdaki 2 no.lu kilise biçiminde adlandırır. Araştırmacılar her iki kiliseyi de 10.-11. yüzyıllara tarihler.

Resim 5: 2 no.lu kilise, kuzey ve güney nefler, doğuya bakış, ortofoto verisi (Karaca, 2019)

Vadide duvar resimsiz ve küçük boyutlu dört kilise daha, herhangi bir kompleksle fiziksel bir bağlantılarının olmaması, kaya kütlelerinin cepheleri, giriş mekanları ve naoslarında çok sayıda mezar barındırmalarıyla dikkat çeker. Kiliseler, vadinin kuzeybatı kolunun doğu yamacında, birbirlerine yakın mesafededirler (Resim 6)⁸. 29 no.lu kilise vadi tabanının biraz yukarısında, 30 no.lu kilise bunun hemen aşağısındadır; bunların doğusundaki 31 ve 32 no.lu kiliseler aynı kaya kütlesi içerisinde farklı (sırasıyla üst ve alt) seviyelerdedir. 29 ve 30 no.lu kiliseler aynı plan tipi ve düzenlemeye sahiptir: tek nefli, beşik tonoz örtülü naos, naosu doğuda sınırlandıran tek apsis, naosun önünde beşik tonoz örtülü giriş mekanı. 31 no.lu kilisenin orijinalde giriş mekanına sahip olup olmadığı anlaşılamasa da, yapı tek nefli, tek apsisli, beşik tonoz örtülüdür. Mimari planı düzensiz ve bugün dış etkilere tamamen açık 32 no.lu kilisenin, günümüzde sütunları yıkık olan üçlü kemer açıklığı ile bölümlendiği anlaşılır; böylece naos birbirinden boyut olarak farklı enlemesine iki bölüme ayrılmış gibidir. Daha geniş olan bölümün doğu duvarında kemerli, geniş bir *arkosolium* oyulmuştur. Mezarın naos içindeki konumu, boyutu, ön yüzünün kör kemerlerle hareketlendirilmesi, gömülen kişiye verilen önemi vurguluyor gibidir; *arkosolium*un hemen önünde ve naosta zemin mezarları bulunur. Bu dört kilisenin bir kompleksin fiziki sınırları içinde yer almaması, vadi içindeki kullanımlarını anlamayı zorlaştırır. Ancak böyle bir bağın yokluğu, kiliselerin vadideki manastır kompleksleri, domestik kompleksler ve köylüler ile kurmuş olabilecekleri organik, liturjik ve yönetsel bağın da tamamen reddedilmesini gerektirmez. Herhangi bir kompleksin fiziki sınırları içerisinde bulunmayan küçük boyutlu ve resimsiz iki kilise daha, vadinin aynı kolu ve yamacında, daha batıdadır. Bunlardan ilki Karabaş kompleksinin hemen kuzeybatısında, vadi tabanından yüksektedir. Diğeri, Canavar Manastırı'nın hemen doğusunda, vadi tabanına çok yakındır; bu konumlarıyla iki kilise de, her ne kadar bu manastırların sınırları içinde olmasalar da onların hem arasında hem de oldukça yakınındadır⁹. Her ikisi de serbest haç planlı Soğanlı 26 ve Soğanlı 27 ayrıntılarda farklılaşır. İlki, *prothesis* nişini de içine alan tek apsis ile sonlanır, diğeri kuzey haç kolu da apsis ile sonlanır. *Prothesis* nişi doğu haç kolunun kuzey duvarına oyulmuştur. İki kilisede de üçer mezar seçilebilir. Soğanlı 27a, plan tipi, templon düzenlemesi, örtü sistemi ve boyutları ile bu yapılara benzerdir. Kuzey haç kolu apsisle sonlanmasa

⁸ Jolivet-Lévy ve Lemaigre Demesnil (2015, 1. cilt, s. 285-286) kiliseleri Soğanlı 29, Soğanlı 30, Soğanlı 31 ve Soğanlı 32 biçiminde adlandırmıştır. Araştırmacılar 31 no.lu kiliseyi 10.-11. yüzyıllara tarihler.

⁹ Jolivet-Lévy ve Lemaigre Demesnil (2015, s. 281) kiliselerden vadi tabanına yakın olanını Soğanlı 26, diğeri Soğanlı 27 biçiminde adlandırmıştır. Araştırmacılar iki kiliseyi de 11. yüzyıla tarihler. Ousterhout'un (2017, s. 147) Soğanlı 26 olarak değindiği kilise ise karşı yamaçta benzer plan tipine sahip başka bir yapıdır. Asutay-Fleissig (1996, s. 80-81) karşı yamaçtaki bu kiliseye Haç Kilise biçiminde değinir. Vadide birden fazla haç planlı yapı olduğundan karışıklık olmaması için, Jolivet-Lévy ve Lemaigre Demesnil'in adlandırmalarını kabul ederek, karşı yamaçtaki kiliseyi Soğanlı 27a olarak adlandırdık (Karaca, 2019, s. 246).

da temponun dikey olarak da bölümlenmesi ile ağır köşe payelerinde Soğanlı 27'yle olan yakınlığı özellikle dikkat çeker. Üç kilise arasındaki bu benzerlik, aynı atölye tarafından oyulduklarını düşündürür (Ousterhout, 2017, s. 147). Soğanlı 27a'nın yalnızca giriş mekanında bir mezar fark edilebilir.

Resim 6: Kuzeybatı kol, doğu yamaç, 29, 30, 31 ve 32 no.lu kiliseler (fotoğraf: yazar)

Daha önce sözü edilen 29, 30, 31 ve 32 no.lu kiliselerin aksine, Soğanlı 26, 27 ve 27a çok az sayıda gömü barındırır; naos ve giriş mekanlarının zeminleri zemin mezarlarıyla doldurulmamış, sınırlı sayıda gömü yapılmıştır. Bu olgu, özellikle 27a'nın çok yakınındaki Kubbeli kilise kompleksi ve bu kompleksin vadi içerisinde sahip olduğu rol düşünüldüğünde ayrıca dikkat çeker. Kuzeybatı kolun batı yamacındaki kompleks beş kiliseden oluşur; Kubbeli I ve Kubbeli II'nin bulunduğu kaya kütlesi alt ve üst kotlarda ikişer kiliseye sahiptir¹⁰. Kiliselerin oyulduğu, cepheleri kubbe veya kubbevari düzenlemeyle sonlanan üç ayrı kaya kütesinin yanı sıra, kompleksin yakın çevresindeki kayalar da sayısız zemin mezarı, *arkosolia*, mezar odası barındırır. Karşı yamaçtaki Karabaş kompleksi arasındaki görsel ilişkisi nedeniyle, Kubbeli kiliselerin Karabaş'ın 'mezarlığı' olarak kullanıldığı önerilir (Ousterhout, 2017, s. 309). Ancak Kubbeli kiliseler, dini ve din dışı kişilerin farklı biçim ve nedenlerle banî olup gömülmeyi tercih ettikleri, bir münzevinin veya herhangi bir köylünün etrafında gelişmiş, sonrasında tüm köyün kullanımına açılmış bir topluluk görünümündedir¹¹. Böyle bir kullanımdan kaynaklanmış görünen gömü yoğunluğunun çok yakındaki Soğanlı 27a'ya kadar ilerlememiş olması dikkat çekicidir.

¹⁰ Kiliselere yayınlarda 'Belikiliselere' (Rott, 1908, s. 139-143), 'Belli Kilise küçük, orta, büyük kaya' (Jerphanion, 1925-1942, 2. cilt, s. 273-306), 'Belli, Küpeli Kilise' (Restle, 1969, iii, s. 443). Kubbeli I alt kilise için 'Kutsal Havariler', Kubbeli II üst kilise için 'Vaftizci Yahya' adları da kullanılmaktadır (Jolivet-Lévy, 1991, s. 263-266). Kiliseler duvar resimlerinin üslubuyla 10. yüzyılın ilk veya ikinci yarısına tarihlenir.

¹¹ Bu konuya daha ayrıntılı biçimde başka bir yayında değinilecektir.

Resim 7: Batı kol, güney yamaç, gömü kayaları ve iki kilise (fotoğraf: yazar)

Resim 8: Karabaş Kompleksi, 1-4 no.lu kiliseler, isometrik görünüş, ortofoto verisi (Karaca, 2019)

Batı kolun güney yamacındaki Geyikli Manastırı'nın doğusunda, vadi tabanına yakın altı kaya kütleleri tamamen gömüye ayrılmış görünmektedir (Resim 7)¹². A kayasında tek nefli, beşik tonoz örtülü, tek apsisli, E kayasında ise enlemesine tek nefli, düz tavan örtülü, tek apsisli küçük boyutlu birer kilise bulunur. Kiliselerin içleri ile kayaların cepheleri çok sayıda zemin mezarı, *arkosolia* ve mezar odası barındırır. A, B, D ve F kayalarının üst bölümlerinde bugün kısmen seçilebilen kubbeler, E kayasındaki kilisenin düz tavanını çevreleyen dış motifli silme, Kubbeli kiliselerin örtü düzenlemelerini ve özellikle Kubbeli III'ün tonozunu çevreleyen silmeyi anımsatır. Bu kaya topluluğunun, Kubbeli kiliseler gibi 10. yüzyıla tarihlenip tarihlenemeyeceği ya da farklı dönemlerde bir etkileşimin söz konusu olup olmadığı, nasıl bir topluluk tarafından kullanıldıkları sorulması gerekli ancak cevaplanması zor sorulardır. Yine de gömü yoğunluğunun dikkat çektiği bu iki oluşum arasındaki en önemli fark, sahip oldukları kiliselerin boyutlarıdır. Kubbeli kilise kompleksi daha fazla inananın toplanabileceği, farklı ayinlerin gerçekleştirilmesine uygun bir kilise topluluğu iken, kaya topluluğu, içinde sınırlı sayıda kişinin bulunabileceği ve sadece gömü ve anılma için kullanılmış görünen bir topluluğa benzemektedir.

¹² Kayalar doğudan batıya 'A, B, C, D, E ve F' biçiminde adlandırılmaktadır (Ousterhout, 2017, s. 303).

Karabaş kompleksinin en güney (4 no.lu) kilisesi ile bunun kuzeyindeki 3 no.lu kilisenin aynı doğrultuda ve seviyede birbirlerine paralel uzanmaları, aynı dönemde oyulduklarını gösterir; bu nedenle, 3 no.lu kilisenin batısındaki, günümüzde batı duvarı taş örülü ama orijinalde açık giriş mekanı, hem bu iki kilise tarafından hem de 4 no.lu kilisede geç 9.-erken 10. yüzyıla ait tasvirleri bulunan üç keşiş ve bir başkeşiş tarafından ortak kullanılmış olmalıdır (Resim 8). 4 no.lu kiliseye ulaşım sadece 3 no.lu kilisenin güney duvarındaki dar ve alçak geçitle, olasılıkla eğilerek sağlanıyordu. Aynı mekanın diğer kiliselerle iletişimini sağlayan ise bugün yıkık olan kuzey duvarındaki küçük, dikdörtgen pencereydi (Jerphanion, 1925-1942, levha 200; ayrıca bkz. Ousterhout, 2016, s. 849-867). Giriş mekanındaki büyük *arkosolium* çok kademeli olması ve derinliği ile, topluluk için önemli ve öne çıkan bir (veya birkaç?) kişinin gömüsünü barındırmış olmalıdır. Kompleksin bugünkü dört kilisesinin de oyulması sırasında aynı dini topluluğun hala aktif olduğu, en kuzeydeki (1 no.lu) kilisenin alttaki resim tabakasından anlaşılmaktadır. Keşiş grubu, 4 no.lu kilisede görüldüğü üzere, dışa tamamen kapalı, dışarıdakilere de kolay ulaşım imkanı vermeyen (belki apsisi de sonradan açılmış?) bir münzevi etrafında toplanmıştır. Benzer şekilde, Kubbeli kilise kompleksi de kutsal bir kişi, keşiş veya keşiş-köylü etrafında gelişmiş görünmektedir. Ancak bir süre sonra iki kompleks varlığını ve kullanımını tamamen farklı biçimde devam ettirmiştir.

Çalışmada, 26, 27 ve 27a no.lu kiliseler, Azize Barbara kompleksi, 29, 30, 31 ve 32 no.lu kiliseler, Yılanlı Şapel, 1 ve 2 no.lu kiliseler, Karabaş kompleksinin iki kilisesi, Kubbeli kilise kompleksi, ve Geyikli Manastırı'nın doğusundaki kaya kütleleri ele alınmıştır. Bu örnekler yoluyla, bir Bizans köy yerleşimindeki farklı gömü pratiklerine değinilmiş, bu uygulamaların gömüyü barındıran yapı veya yapı topluluklarının gelişimine etki edip etmediği tartışılmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken vadideki tüm yapılar ele alınmamış, gömü yoğunluğuyla dikkat çeken oluşumların yanı sıra, içlerinde ve etraflarındaki gömülerden yola çıkarak anlamlarına veya kullanımlarına ilişkin yorum yapabileceğimiz yapı topluluklarına değinilmiştir. Bunlardan 26, 27 ve 27a no.lu, 29, 30, 31 ve 32 no.lu, 1 ve 2 no.lu kiliseler bir yapı topluluğuyla fiziksel bağı olmayan kiliselerdir. Geyikli yakınındaki altı kaya kütleleri de sadece iki küçük boyutlu kilise barındırır; mezar odalarındaki *arkosolia* ve zemin mezarları ile kaya cephelerindeki mezarlar, bu topluluğun tamamen gömüye ve ölülerin anılmasına ayrıldığını gösterir. Herhangi bir kompleksle fiziki bağı olmayan bu kiliselerin, vadideki domestik ve monastik kompleksler ile yönetsel bağ kurmuş olabilecekleri unutulmamalıdır. Bu bağ, organik ve liturjik bağlantıyı da beraberinde getirmiş olmalıdır. Arazi üzerinde başka yapılardan bağımsız duran, duvar resimsiz bu kiliselerin, içlerindeki gömü yoğunluğunun da bu bağlantıların tümünden kaynaklanmış olması beklenir. Bizans dönemi manastırlarının yönetimi ve liturjisi konusunda önemli metinlerden olan *typikada*, keşiş veya rahibelerin nereye gömüleceklerinin özellikle belirtildiği maddelere rastlanır. Örneğin 12. yüzyılda, Ferecik'teki (Feres) Kosmosoteira erkekler manastırının kurucusu *sebastokrator* Isaakios Komnenos, keşişlerin manastır duvarlarının dışına gömüleceğini ve o noktada bir gömü şapeli inşa edileceğini belirtmiştir (Thomas & Hero, 2000, s. 849 [madde 118]). İstanbul'da 12. yüzyılda yine Komnenoslar tarafından kurulan Kecharitomene kadınlar manastırının *typikonuna* göre, rahibelerin gömülmesi için inşa edilen gömü kilisesi de manastırın duvarları dışındadır; dört rahibenin ölü rahibelerin anılması sırasında yıl boyunca yaptıkları her hizmetin maddi ve aynı karşılığının olacağı vurgulanmıştır (Thomas & Hero, 2000, s. 699 [madde 70]). Diğer monastik metinlerde, kişilerin nereye gömülecekleri ve nasıl anılacaklarını belirleyen farklı kararlar da okunur. Bölgeye ait, *typikon* gibi önemli bir dönem kaynağının bulunmaması nedeniyle, manastır kurucularının, keşişler, rahibeler veya aile üyeleri için nasıl bir gömü ve anılma biçimi belirlediği bilinmemektedir. Yine de, gömüler, kilise içinde yer aldığına göre, bu yapılar, ölülerin anılması amacıyla belli bir otorite tarafından düzenli olarak ziyaret edilmiştir. Bu dini otorite bir köy rahibi veya manastır *hegümenos* olabilir. Bir kompleksle fiziki bağı olmayan bu yapıların tümünü tarihlemeye yardımcı olacak ve resim üslubu ile diğer yapılarla karşılaştıracak veri elimizde yoktur; ancak bazılarının – örneğin 26, 27 ve 27a – aynı atölye tarafından oyuldukları söylenebilir.

Çalışmada ele alınan bazı kilise ve yapı topluluklarının vadi içerisindeki anlam ve kullanımlarına ilişkin öneriler getirmek, gömülerin bu kompleksler içindeki anlamını irdelemek ise görece daha kolaydır. Örneğin Azize Barbara Kompleksi, bir çocuğun hastalığı veya ölümü gibi birincil bir amaçla oyulmuş, vadinin ve köyün kontrolünü bir süre elinde bulunduran din dışı hanenin kullanımında varlığını sürdürmüştür. Karabaş kompleksinin iki kilisesi, bir münzevinin yaşam ve ibadet alanı olarak başlamıştır. Münzevinin yine o noktaya gömülmesi ve orada anılması, kiliselerin bir yapı topluluğuna evrilmesine ve alanın büyümesine neden olmuş, sonrasında, bir manastır veya domestik kompleks olarak yaşamını sürdürmüştür. Kubbeli kilise kompleksinin de benzer biçimde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak hem mimari ayrıntılar hem de bani yazıt ve portreleri göz önüne alındığında daha 'köye ait' bir oluşum şeklinde kullanılmıştır. Böylece, bu üç yapı topluluğunun, yapıların kullanımı ve bunların gömülerle ilişkisi bağlamında düşündürdükleri şunlardır: Azize Barbara kompleksi, bir aile üyesinin mezarını barındırmak için oyulan, sonrasında bir mezarlık gibi gelişen, bir domestik kompleksin de aile kilisesi olarak kullanılan bir yapıdır. Karabaş kompleksi, önemli bir kişinin etrafında gelişmiş, bu kişinin gömüldüğü nokta olasılıkla dini topluluğun varlığını sürdürmesini sağlamış bir oluşumdur. Kubbeli kiliseler kompleksi ise, bir münzevi, keşiş veya köylü-keşiş etrafında gelişmiş, ama Karabaş'ın aksine, köylülerin kullanımına ve gömülerine ait yapı topluluğu olarak ilerlemiştir. Bu üç kompleks ve bunlarla fiziki bağı olmayan kiliselerin barındırdığı gömüler, kilise ve yapı topluluklarının ortaya çıkışları ve nasıl ilerlediklerine – kısacası yaşamlarına – ilişkin yorum yapabilmemizi sağlayan önemli verilerdir.

Kaynakça

- Asutay-Fleissig, N. (1996). *Templonanlagen in den Höhlenkirchen Kappadokiens*. Peter Lang.
- Çorağan Karakaya, N. (2010). Soğanlı Vadisi'ndeki Yılanlı Şapel. S. Doğan & M. Kadiroğlu (Ed.), *Bizans ve Çevre Kültürler: Prof. Dr. S. Yıldız Ötüken'e Armağan* (s. 124-135). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Grégoire, H. (1909). Rapport sur un voyage d'exploration dans le Pont et en Cappadoce. *Bulletin de correspondance hellénique* 33, s. 3-169.
- Grishin, S. (1989). Byzantine iconographic programmes in Cappadocia: the church of St. Barbara in Soğanlı Dere. *Phronema* 4, s. 45-51.
- Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with some account of their antiquities and geology*, 2 cilt. John Murray.
- Hennessy, C. (2013). The Byzantine child: Picturing complex family dynamics, s. 207-231. L. Brubaker and S. Tougher (ed.). *Approaches to the Byzantine Family*. Ashgate.
- Iverson, E. (2017). Funerary Archaeology. P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia, from the end of Late Antiquity until the Coming of the Turks* (s. 160-175). Oxford University Press.
- Jerphanion, G. de. (1925-1942). *Une Nouvelle Province de L'art Byzantin: Les églises Rupestres de Cappadoce*. Paul Geuthner.
- Jolivet-Lévy, C. (1991). *Les églises byzantines de Cappadoce: Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Jolivet-Lévy, C. & Lemaigre Demesnil, N. (2015). *La Cappadoce, un siècle après Guillaume de Jerphanion*, 2 cilt. Geuthner.

- Kalas, V. (2000). *Rock-cut Architecture of the Peristrema Valley: Society and Settlement in Byzantine Cappadocia* [Yayımlanmamış doktora tezi]. New York University.
- Karaca, H. C. (2019). *Soğanlı Vadisi Örneğinde Kappadokia Bölgesinde Güçlüler ve Aristokratlar* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mathews, T., Christine, A. & Mathews, D. (1997). Islamic-Style Mansions in Byzantine Cappadocia and the Development of the Inverted T-Plan. *Journal of the Society of Architectural Historians* 56(3), s. 294-315.
- Ousterhout, R. (2010). Remembering the Dead in Byzantine Cappadocia: the Architectural Settings for Commemoration, 87-98. *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries: Materials of the International Seminar, November 17-21, 2009*.
- Ousterhout, R. (2016). Sightlines, Hagioscopes, and Church Planning in Byzantine Cappadocia. *Art History*, 39(5), s. 848-867.
- Ousterhout, R.G. (2017). *Visualizing Community: Art, Material Culture, and Settlement in Byzantine Cappadocia*. Sheridan Books.
- Öztürk, F.G. (2012). The Unusual Separation of Cappadocian refectories and Kitchens: An Enigma of Architectural History. *METU JFA* 29(1), s. 153-169.
- Öztürk, F.G. (2014). Açıksaray "Open palace": a Byzantine rock-cut settlement in Cappadocia. *Byzantinische Zeitschrift* 107(2), s. 785-810.
- Restle, M. (1969). *Byzantine Wall Painting in Asia Minor*, 3 cilt. Irish University Press.
- Rodley, L. (1985). *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge University Press.
- Rott, H. (1908). *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig.
- Teteriatnikov, N.B. (1996). *The Liturgical Planning of Byzantine Churches of Cappadocia*. Pontificio Istituto Orientale.
- Thomas, J. & Hero, A.C. (2000). *Kosmosoteira: Typikon of the Sebastokrator Isaac Komnenos for the Monastery of the Mother of God Kosmosoteira near Bera*, s. 782-858. N.P. Ševčenko (çev.). *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, 5 cilt. Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Weißbrod, U. (2003). *"Hier liegt der necht Gottes...": Gräber in byzantinischen Kirchen und ihr Dekor (11. bis 15. Jahrhundert)*. Harrassowitz Verlag.